

SAVOD O'RGATISH DAVRIDA O'QUVCHILAR NUTQINI O'STIRISH

Mahmudova Nilufar Karimovna

Farg'ona viloyati Buvayda tumani

38-maktab Boshlang'ich sinf o'qituvchisi

Annotatsiya: *Boshlang'ich ta'limning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilar nutqini o'stirishdir. Nutq o'stirish uch yo'nalishda: so'z vositasida ishlash, so'z birikmasi va gap ustida ishlash, bog'lanishli nutq ustida ishlash orqali amalga oshirilishi metodik adabiyotlarda qayd etilgan.*

Kalit so'zlar: *so'z, nutq, tushuncha, og'zaki va yozma mashqlar*

Savod o'rgatish darslarida ham yuqoridagi uch yo'nalish bo'yicha ish olib boriladi. Ona tilidan olib boriladigan ishlarning hammasi, shu jumladan, savod o'rgatish ham o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stirish bilan bog'liq holda uyushtiriladi. Savod o'rgatish davridagi ishlarning miqyosi keng bo'lib, ekskursiyalar, bolalarning kuzatishlari, predmet va sujetli rasm yuzasidan suhbat va shu kabilar bilan bog'lanadi. Bu davrda o'quvchilar nutqini o'stirishning vazifalari quyidagilardan iborat:

- 1) o'quvchilar nutqidagi kamchiliklarni to'g'rilash;
- 2) ularning tasavvur va tushuncha doirasini kengaytirish bilan bog'liq holda lug'atini boyitish;
- 3) o'quvchilar nutqidagi ayrim so'zlarning ma'nosiga aniqlik kiritish;
- 4) gap va uch-to'rt gapli kichik „hikoya“ (bog'lanishli nutq)ni og'zaki to'g'ri tuzish ko'nikmasini o'stirish.

Bolalar bu davrda, birinchidan, kiyim-kechak, ish qurollari, mevalar kabi predmetlar bilan tanishish yordamida so'zni ongli ishlatishga; ikkinchidan, turli sodda yig'iq gap (*Bolalar yugtiryaptilar*), sodda yoyiq gap (*Lola do'konga bordi*), uyushiq bo'lakli gap (*Anvar o'qidi va yozdi*) tuzadilar. Ular bu ko'nikmalarni amaliy mashqlar yordamida egallaydilar.

Bolalarning shaxsiy tajribalari, kishilar hayoti va tabiatni kuzatishlari nutq o'stirish uchun asosiy manba hisoblanadi. Narsalar, uy-ro'zg'or buyumlari, o'simliklar, hayvonlar qiziqarli suhbat uchun mavzu bo'lib xizmat qiladi. Suhbat jarayonida bolalarda hosil qilin-gan tasavvur asosida aniq tushunchalar shakllanadi.

Birinchi sinf o'quvchilari nutqini o'stirishda bolalarning o'yin va ermaklari, rasm ko'rish va „*Bu nima?, Bu kim?, U nima qilyapti?*“ kabi savollar asosida suhbatdan ham foydalaniladi.

Savod o'rgatish davrida nutq o'stirishga oid ish turlariga atrofdagi jonli predmetlarning nomini, ularning belgilarini aytish, predmetlarni ma'lum belgilari asosida guruhlash kabi mashqlar kiradi. Masalan, o'qituvchining topshirig'iga muvofiq, ma'lum bir mavzuda (kuz, mevali bog', sinf, maktab haqida) ikki so'zdan iborat gap

tuzadilar; keyinroq esa shunday yig'iq gaplar tuzib, uni savollar yordamida yoyiq gapga aylantiradilar. Ular o'rgangan harflaridan so'zlar va kichik gaplar tuzib yozadilar.

O'qish darslarida o'quvchilar rasmga qarab kichik hikoyacha tuzadilar, o'qituvchi savoliga to'liq javob berishga o'rganadilar. Alifbedagi rangli, chiroyli rasmlar tevarakatrofdagi predmet va hodisalar, hayvonlar va o'simliklarning nomini idrok etishga, bilib olishga yordam beradi.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilarning talaffuzi ustida ishlash ham katta ahamiyat kasb etadi, chunki ko'pgina bolalarning talaffuzida kamchiliklar bo'ladi: bir tovush o'rniga boshqasini (*sh* o'rniga *s*, *r* o'rniga *l*) talaffuz qiladilar, chuchuk til bilan duduqlanib gapiradilar, so'zdagi ayrim tovushni tushirib yoki boshqa bir tovush qo'shib talaffuz qiladilar, tovushlar o'rnini almashtirib qo'yadilar va hokazo. Bu kamchiliklarni bartaraf etish uchun logopedlar maxsus mashqlardan foydalanadilar. O'qituvchi ham har bir darsda va darsdan tashqari vaqtda o'quvchilar talaffuzini kuzatib borishi, kamchiliklarni aytib, to'g'ri talaffuz namunasini ko'rsatishi lozim.

Savod o'rgatish davridayoq bolalar grammatika va imlodan ayrim materiallarni amaliy o'zlashtira boradilar, ya'ni ularga mavzu tushun-tirilmaydi, nazariy ma'lumot berilmaydi. Bolalar og'zaki va yozma nutqni o'zlashtirish va yozma mashqlarni bajarish bilan o'quv yilining ikkinchi yarmida yoki keyingi sinflarda o'rganiladigan mavzularni o'zlashtirishga tayyorlanadilar.

Savod o'rgatishning birinchi oylaridayoq bolalar *Omon*, *Tolib*, *Lola*, *Naima-kabi* juda ko'p ismlarni o'qiydilar va kishilarning ismlari bosh harf bilan yozilishini amaliy o'zlashtira boradilar. Bu bilan ular keyinroq o'rganiladigan kishilarning ismi bosh harflar bilan yozi-lishiga doir imlo qoidasini o'zlashtirishga tayyorlanadilar.

Til-dil, *olti-oldi* kabi so'zlarni o'qishni mashq qilish jarangli va jarangsiz undoshlarni o'zlashtirishga, *son-sana*, *gul-gulchi-guldon-gulzor*, *bog'-bog'bon* kabi so'zlarni o'qishni mashq qilish esa bolalarni „O'zakdosh so'zlar" mavzusini o'zlashtirishga tayyorlaydi.

Propedevtik mashqlar tizimi boshlang'ich sinflar grammatika va imlo dasturining bosqichli izchillik tamoyili asosida tuzilishiga mos keladi. Amaliy ishlar natijasida bolalarda ma'lum nutq tajribasi, til qoidalarini, so'zni, uning tarkibi va yasalishini, boshqa so'zlar bilan bog'langanda o'zgarishini kuzatish tajribasi to'plana boradi. Mana shu tajribalar asosida o'quvchilar nazariy umumlashmalarni o'zlashtiradilar, bular asosida esa grammatik tushuncha va orfografik qoidalar shakllanadi.

So'z ustida ishlash. Bu yo'nalishda quyidagicha ishlar omalga oshiriladi:

1. So'zning to'g'ri, adabiy-orfoepik talaffuzi va o'qilishini o'rgatish.
2. So'z ma'nolarini tushuntirish.
3. O'quvchilar nutqiga yangi so'zlarni kiritib borish, ya'ni lug'atini boyitish.
4. So'zlarni uslubiy jihatdan to'g'ri qo'llashga o'rgatish.
5. Berilgan so'zni imlo jihatdan to'g'ri yozishga o'rgatish.

Bu jarayonda, mazmunli rasm asosida yoki predmetlarning o'zi yordamida har bir aytilayotgan nom so'z ekanligi tushuntiriladi, „so'z" tushunchasi shakllantiriladi. Bu o'rinda gapning so'zlardan tuzilishi aytib o'tiladi. „Bo'g'in" mavzusi o'tilganda so'zlarning bo'g'inlarga bo'linishi bilib oladilar.

So'z ustida ishlash jarayonida quyidagicha og'zaki mashq turlaridan foydalanish mumkin:

1. Bir xil qo'shimchali so'zlardan topish. Masalan: *ishla, tuzla, sozla; gulzor, mevazor, paxtazor* va boshq.

2. Ohangdosh so'zlar topish. Misol: *bosh, tosh, qosh, osh; tutun, butun, kukun* va boshq.

3. Ma'nodosh so'zlar topish. Bunda darslikdagi matndan ma'no-doshi bor so'z tanlab olinadi va „Bu so'zni boshqa qaysi so'z bilan almashtirish mumkin?" deb so'raladi. Masalan: *vatan, yiirt, el, mam-lakat, diyor* va boshq.

4. Shakldosh so'zlar topish. Bunda 2 ta gap berilib ulardagi bir xil yozilgan so'zni topish aytiladi. So'z topilgach, uning ma'nolari gaplar vositasida tushuntirib beriladi. Misol: *Yozda dam oldik. Xatni qalam bilan yoz!*

O'quvchilarga mana shunga o'xshash misollar topish vazifasi beriladi.

5. Qarama-qarshi ma'noli so'zlar topish. Misol: *yaxshi-yomon, baland-past, oq-qora, odobli-odobsiz, katta-kichik* va boshq.

6. Ko'p ma'noli so'zlar yordamida birikmalar tuzish: *odamning ko'zi ~ uzukning ko'zi, taxtaning ko'zi...* Bunda o'qituvchi boshlab beradi va qator o'quvchilar tomonidan davom ettiriladi.

7. Berilgan so'zni qatnashtirib gap tuzish. Bunda berilgan so'zni qatnashtirib gap yoki maqol aytish topshirig'i berilishi mumkin. Misol: Kitob: *Kitob — bilim manbai.* Vatan: *Men vatanimni sevaman.*

So'z ustida ishlash jarayonida kesma harf va kesma bo'g'inlar yordamida yozma mashqlar tashkil etiladi.

1. O'rganilayotgan sahifadagi bir bo'g'inli so'zlarni kesma harf-lardan tuzish va o'qish: *nok, nay, osh, oy, ip, tom, do'st, qand, baxt* va boshq.

2. Ustunchadagi ikki va uch bo'g'inli so'zlarni kesma harf va kesma bo'g'inlardan tuzish va o'qish. Misol: / — *to-mon, o-ta, mit-ti.*

3. Bir so'z asosida bir necha so'z tuzish va o'qish: **oltin** — *olti, in, tin, til, il, it, tol.*

4. Berilgan so'zning bo'g'inlarini yoki ayrim harflarini almashtirib, yangi so'z tuzish va o'qish. Misol: *osmon — somon, Zilola — Hilola, qovoq — tovoq* va boshq.

5. So'z bo'g'inlaridan yoki harflardan birini olib tashlab, yangi so'z hosil qilish va uni o'qish: *Noila — nola (yoki oila), guldun — don (yoki gul), ziyrak — zirak* va boshq.

6. Berilgan so'zga *-chi, -la, -zor* qo'shimchalarini qo'shish va hosil bo'lgan yangi so'zning ma'nosini izohlash. Misol: *ish — ishchi, ishla; gul — gulchi, guldun, gulzor* va boshq.

7. So'zga harf, bo'g'in yoki tutuq belgisi qo'shib, yangi so'z hosil qilish va uni o'qish: *o't-otloq, bog'-bog'bon, bil-bilim, sher-she'r* va boshq.

8. Berilgan chizma asosida so'zlar tuzish va ularni o'qib, ma'nosini izohlash. Misol: con- en. Bu chizma asosida *qush-cha, do'p-pi, nich-ka* kabi so'zlar tuziladi.

Xulosa qilib aytganda, o'yin tarzida olib boriladigan bu kabi ish turlari o'quvchilarning lug'atini boyitish bilan birga, o'qishga qiziqish uyg'otadi, imloviy sezgirlikni oshiradi va so'zning tovush tarkibi haqidagi tasavvurlarini kengaytiradi.

Hozirgi zamon o'qituvchidan ijodkorlikni, erkin fikrlilikni, yangi texnologiyalar asosida ish olib borishlikni talab qiladi, unda pedagogik tajribaning yuqori bo'lishi, muloqot madaniyati, nutq madaniyatining shakllangan bo'lishi, o'z-o'zini boshqarish qobiliyatining mavjudligi, bilim, ko'nikma va malakaning namoyon bo'lishi, uning pedagogik mahoratga ega ekanligini ko'rsatadi. Darsning samaradorligi o'qituvchining mahoratiga bog'liqdir. Dars mashg'ulotlari vaqtida har bir o'qituvchi o'z o'quvchisini dars jarayonida faollashtira olsa, bolaning o'qish, o'zlashtirish, bilim, ko'nikma, malakalarni egallash darajasi yuqori ko'rsatkichlarni tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. 1.Sh.Mirziyoyev Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent -“O'zbekiston”-2016. 56 b
2. 2.A.Avloniy “Turkiy guliston yohud axloq”. “O'qituvchi” nashriyoti, Toshkent, 1992 yil, 22-23-betlar;
3. 2-sinf “Ona tili va o'qish savodxonligi” darsligi 2-qism 120 b.Tuzuvchilar: Iroda Azimova, Klaraxon Mavlonova, Sa'dullo Quronov, Shokir Tursun. Toshkent – 2021
4. 4.Siddiqova Sh. „Yosh avlod ma'naviy kamolotida badiiy adabiyotning o'rni” „Izlanish samaralari” 2019-y. 461-bet
5. 5.Nargiza Rustamovna Umarova,Shohsanam Yigitaliyeva Isog'ali qizi.(2021) CONCEPT AS A BASIC OF COGNITIVE LINGUISTICS.THEORETICAL &APPLIED SCIENCE.Учредители Теоретическая и прикладная наука (9), 701-704
6. UN Rustamovna, Y Shohsanam THE REALIZATION OF THE
7. CONCEPT OF GOODNESS IN ENGLISH AND UZBEK PROVERBS .Web of Scientist:International Scientife Research Journal,3(7),148-152.